

BUDA ATTILA

„a színház élére [...] színházi szakembert kell állítani”

Ambrus Zoltán idézése II.

A Nemzeti Színház igazgatását vállalni talán a leghálátlanabb feladatok egyike. A sokirányú és sokeredetű belső érzelmi nyomást, amely szinte mindig különféle külső ideológiai eredetű kívánalmakkal, megfelelési kényszerekkel, valamint a legpörébb, egymásnak szegülő személyes érdekekkel párosul, szinte lehetetlen egyensúlyba hozni. Mindenki meglegedésére reménytelen gyakorolni, legfeljebb egymás elviselésére lehet intézményen és hierarchián belül törekedni ideig-óráig – legalábbis ezt mutatják az elmúlt másfél évszázad színészi, rendezői emlékezései, erre utal többek között Jászai Mari nyolc füzetének eredeti szövege, nyomtatásban soha meg nem jelent részletei. Valamint az egymást követő igazgatói karriernek bevégeződése.

Ambrus színház iránti érdeklődése korán mutatkozott, belefoglalta ezt *A tóparti gyilkosság* című kisregényébe is. A vonzalom egyetemistaként is megmaradt benne, pályája elején hamarabb írt színházi kritikát, mint szépirodalmat. 1892 januárjáról a Nemzeti Színház drámabíró bizottságának tagja lett, hagyatékában nagy számban található e minőségében írt véleményei a benyújtott darabokról. Nem előzmények nélkül gondolt hát Bánffy Miklós, az állami színházak intendánsa 1917-ben arra, hogy őt válassza a színház vezetésére. A kiválasztott nem mondott azonnal igent, s az április 2-án kapott megbízást akkor fogadta el, amikor megnyugtatták, hogy elődje, Tóth Imre megfelelő álláshoz jut. A munkát július elsején kezdte el.

1917 a háború harmadik éve volt. Ambrus 1914 végétől közölte *Háborús jegyzetek* című sorozatát napilapokban és a Nyugatban,¹ a cikkírást azonban a kinevezés után befejezte. Minden idejét és energiáját a Nemzeti Színháznak szentelte volna szentelni.

Amikor megérkezett, sokan örömmel fogadták, hagyatéka számtalan gratuláló levelet őriz. Jókívánságaikat tolmácsolták a korabeli irodalmi élet résztvevői, ismerősei és pályatársai, valamint olvasói is nem kis számban, más és más világgéppel ugyan, de abban egyezve, hogy együtt örültek Ambrus kinevezésének.² Például Csáth Géza, aki bár az Ambrus utáni generáció tagja volt, de egyfelől a Nyugat összekötötte őket, másfelől 1911-ben egyik darabját a Magyar Színház mutatta be, így köszöntötte: „Mélyen tisztelt Uram! / A Nemzeti Színház igazgatójává történt kineveztetése alkalmából – kérem fogadja szívesen: legőszintébb örömteljes szerencsekívánatait hódoló tisztelőjének.”³ S nem maradhattak ki a színészek, rendezők sem, akik között néhányan Ambrus vetélytársai voltak az igazgatói állás megpályázásában, a kinevezés után azonban már a következő évekre, a közös működésre kellett gondolniuk. Sajátos sorokkal jelezte örömét a színház egyik primadonnája, Márkus Emília. Ismeretségük ekkor már több mint három évtizedes volt. Márkus első házassága előtti, ugyanis Ambrus az 1880-as évek elejétől segített neki a szereptanulásban és -értelmezésben, ami a Pulszky Ferencsel kötött házasság után is folytatódott. Kapcsolatukat a színésznő Ambrusnak írt rövid cédulái jellemzik.⁴ A kinevezésről megjelent hír másnapján a következő sorokat küldte – Ambrus feleségének:⁵

Kedves Etelkám

Isten hozta kedves uradat közénk. – Miután régi jó pajtásunk távozott, lelki szükségét érzem annak, hogy megmondjam, milyen végtelenül boldog vagyok, hogy nemzeti intézetünk vezetését a Te fenkölt lelkü nagytudású és mélyenérző Uradra bízták. –

Mindnyájan tudjuk, hogy mit tett ő már eddig is a magyar kulturáért, és én meg vagyok róla győződve, hogy az a nagy tisztelet és szeretet mely művészkörökben már eddig is övezte, a hála őszinte érzésével fog párosulni azért a sok szépért és nagyértékű művészi dologért, mellyel ő mint a Nemzeti Színház igazgatója az irodalmat és színművészetet gazdagítani fogja.

Isten áldása legyen működésén!

Szeretettel és barátsággal ölel régi hived

Márkus Emma

A levélnek egyfelől „meghalt a király – éljen a király!” hangulata van: Tóth Imre, a régi jó pajtás eltűnt, de megérkezett helyette Ambrus, az új igazgató – aki ráadásul régi ismerős. Másfelől gratulált is, de mégsem volt ennek előnykeresés íze, hiszen sorait a feleségnek, az Operaház énekesnőjének, pályatársának írta, nem leendő főnökének.

A háttérben dülő világháború nemcsak a fizikai valóságot rombolta, hanem a közgondolkodást is. Nagy szerepe volt ebben a mindenkori aktualitásra élezett propagandának, amely az első pillanattól kezdve szövetségesekre és ellenségekre osztotta a világot. A hazai vélekedés azonban még az előbbiekkal szemben is fenntartásokkal élt, ahogyan ez az előző részből is kiderül. A csak éles ellentétekre képes, elsősorban a napilapok hasábjain megjelenő közbeszéd változása például a korábbi pozitív értékekkel rendelkező hazai francia vonzalmakat elgyengítette. Az ideológia legtöbbször a beavatatlan naivok felfogásában mutatkozik meg, például a Nemzeti Színházat mindig elárasztó amatőr szerzők egyikének szavaiban:⁶

Mélyen Tisztelt Igazgató Úr!

Mielőtt levelem tulajdonképpeni tárgyát előadnám, szíves elnézését kérem, hogy mint ismeretlen, soraimmal alkalmatlankodom s idejét igénybe veszem.

Azonban tőlem telhetőleg rövid leszek.

Ugyanis mellékelve küldök egy fogalmazványt, mégpedig egy színdarab fogalmazását. Hogy miként sikerült, annak megítélését teljes bizalommal Mélyen tisztelt igazgató Úrra bízom. Ez lenne célja levelemnek.

Hogy mi indított erre? Egyszerűen az, hogy ismerem Eugénia francia császárné és III. Napóleon életrajzát, s e szerencsétlen végű család tragikus sorsa valóban oly meghatározó, hogy minden tagja egy rettenetes tragédia igaz hőséneke nevezhető.

Tulajdonképpen a francia nemzet hálátlanságát akarom itt szemléltetővé tenni. Az irigy és gyűlölködő francia nemzetét, mely soha aktuálisabb nem volt, mint a háború alatt.

A darab (ne tessék mosolyogni, ha így nevezem) történelmi igazsággal bír s jóformán egy darab történelem kerülne színre. A tragédia szabá-

lyait is eléggé szeme előtt tartottam. De azért ne tessék oly elbizakodottnak gondolni, hogy előadásához feltétlenül ragaszkodnék. Én csak sok, sok habozás után bizalommal bemutatom a Mélyen Tisztelt Igazgató Úrnak, hogy ítélje meg, leírom-e még egyszer vagy eltűzeljem?

Fogalmazványomban sem a ruházatokkal, sem a helyzet, sem az előadási mód leírásával nem foglalkoztam mert korainak véltem. Mert ha a darab nem jó, úgyis hiába írtam volna le.

Csupán az énekekre jegyzem meg hogy egy hamisítatlan népdal, egy másolat, kettőnek a szövege saját szerzemény.

Most pedig újra bocsánatot kérek soraim alkalmatlanságáért s vagyok tisztelettel

özv. Terhitz Józsefné

Ambrus színházigazgatói habitusáról és technikáiról néhány emlékezés és feldolgozás ismert. Az új igazgató nem belső emberként lett színházi első ember, aki esetleg lépeget lassan a ranglétrán, míg el nem nyeri a kinevezést, hanem 1917-ben már ismert és tisztelt íróként. Ebből következett, hogy jobban hitt a leírt szó, az írás erejében, mint általában mások, s a színházi ügyintézésben, kommunikációban is előtérbe helyezte az utóbbit. Korábban, kritikusként sem impresszionista bíráló volt, mint Ady, Fenyő Miksa vagy Kosztolányi, akik az éppen aznap esti előadásról számoltak be. Irodalmi kritikusként közeledett a látott szín-darabhoz, írójához és az előadáshoz: ebben a fontossági sorrendben. Nagy terjedelmű levelezésének ismeretében feltételezhető, hogy a színészi/színésznői üzenetek is abban erősítették meg, a kiérlelt dramaturgia bizonyossága értéke-sebb a személyiség pillanatnyi érzelmi-értelmi reakciójánál. Ezt támasztották alá folyamatos tapasztalatai is, s ezért koncentrált inkább az előbbire.

Viselkedését azonban sem a színházon belüli jelen, sem az utókor nem értette teljesen. Például a róla szóló irodalomban van, aki felveti, hogy írásos kapcsolattartása túlságosan nehézkes és időigényes volt, miért nem tért át a sokkal gyorsabb telefonos ügyintézésre. Tagadhatatlan, hogy a színészi, rendezői hiúságok látványosabban tudnak a szóbeli kommunikációban megnyilatkozni, s az írás, mivel megmarad, eleve némi fékezőerővel bír. Ugyanakkor számításba kell venni, hogy 1917 és 1922 között a budapesti telefonhálózat nem állt azon a színvonalon és elterjedtségben, hogy minden elintézni- és megbeszéltnivalót csak arra támaszkodva meg lehetett volna oldani. Mások meg azt kifogásolták, hogy nem tartott – ahogy előtte szokás volt – színházi gyűlést, ahol mintegy bemutatkozott volna a társulatnak. Csakhogy Ambrus a közösségi megnyilvánulásoknál többre tartotta a személyes beszélgetéseket, igazgatói irodájában mindenkit szívesen fogadott, aki megkereste, s az ügyes-bajos aktualitásokat igyekezett mindenki megalégedésére elintézni; ezt is a róla szóló emlékezések örökítik meg. Személyisége ugyanis individuálisabb volt, és másféle közösségi formák szerint rendeződött, mint amit a kor (színházi) szokásai gyakoroltak és elvártak. A sajátos szubkultúrában azonban ez hiúsági, karrierfélétekeny idegenkedéseket váltott ki, s nyilvánvaló, hogy nem lehet egy ilyen erősen érzelmi irányítású és hierarchikus közösség minden szempontjának egyszerre megfelelni.

Az előadásokat is irodalmi szempontból ítélte meg, a színjátszás, a rendezői utasítások elé helyezte magát az előadásra váró darabot. Ezt a meggyőződését feltehetően hosszú drámabíráói tapasztalatai, a látott előadások alakították ki. A jó népszínművet akarta feleleveníteni, emellett értékes magyar és külföldi

szerzők műveit. Első műsortervében Móricz Zsigmond *Pacsirtaszó* című színdarabja, a szerző kérésére Bajor Gizivel a címszerepben, mellette Bródy Sándor, Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Bánffy Miklós, Szomory Dezső, Herczeg Ferenc és Hevesi Sándor egy-egy színpadra szánt munkája kapott előadási lehetőséget. A névsor is azt mutatja, hogy az 1910-es évek már bizonyított szerzőinek megszólaltatásával egyben differenciált nézőközönséget is megcélzott. A Nemzeti Színház igazgatójának emellett fogadnia kellett a legkülönbélebb szerzők műveinek dömpingjét, amelyeket íróik mind-mind előadásra szántak. Ráadásul az alkotók nagy része valamilyen speciális törődést is igényelt volna, ezt mutatják Hatvany Lajos sajátos hangvételi sorai:⁷

Igen tisztelt Igazgató Uram!

Van szerencsém Önnek beküldeni darabomat. Megjegyzem, hogy mióta lekopogtatták, bele se néztem, mert félek attól, hogy beleesem a javítási mániába. – Ezért a darab itt-ott hibban, de se baj, hiszen Ön azért az egészről képet alkothat.

Különbem nem mondok semmit, olvassa el igen tisztelt Igazgató Uram s majd utána beszélünk.

Kitűnő tisztelettel régi híve

Hatvany Lajos

Hatvany levele 1918. október 22-én íródott, a vesztes háború után, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának pillanataiban, Magyarország hosszú idő után bekövetkező önállósodása előtt. Ettől kezdve a hazai belpolitika korábban ismeretlen, erősödő intenzitású jelenléte kísérte a kulturális életet, benne a színház-igazgatói munkát.

Az addigi államviszony, a hatalom lazulása, felbomlása a lefojtott indulatok anarchikus kitörését eredményezte. A felbomló hadsereg frontról hazaözönlő, demoralizált katonái a nagyváros több pontján kimondott veszélyhelyzetet jelentettek. Október 14-én éjszaka például egy rendőri ellenőrzés során kiderült, hogy „a Népszínház és Rákóczi-tér között cigányok, utcai nők és részeg katonák garázdálkodnak, és a tisztességes közönséget inzultálják”. Az oszlatásukra küldött egyetlen (!) rendőrt a földre vitték, megrugdosták, majd a segítségére érkező rendőrfelügyelőt is. „Két hadnagy és egy zászlós a rendőrök ellen izgatta a tömeget, és azt kiabálta, hogy agyon kell verni őket.” A nehéz helyzetbe került rendőröket csak csendőrökkel, gyalogos és lovas rendőri rohammal sikerült megmenteni.⁸ A közbiztonság romlása, amely többek között 31-én a miniszterelnök, Tisza István meggyilkolásához vezetett, joggal óvatosságra sarkallta a Nemzeti Színház vezetőségét is.

Szomory Dezső *II. József* című színművét 1918. április 5-e óta játszották a Nemzeti Színházban. A reform-Habsburgról szóló színmű egyes mondatai a Monarchia utolsó hónapjaiban vállalhatatlanok voltak a királyi család tekintélyét feltők szemében; a politikai fordulat után viszont a darab egésze lett kitéve a támadásoknak – mert royalistává lehetett címkézni. Mindez az éppen aktuális, majd hirtelen változó ideológia tombolásának következménye volt, amely, találkozásszerűen fizikai erőszakkal, igen veszélyes körülményeket eredményezhetett volna. Ezért a darab októberre tervezett előadását levették a műsorrendből, s bizonytalan ideig halasztották azt. A döntés nyilvánvalóan nem Ambrustól származott, de az elővigyázatosság indokolt volt. Ez viszont azonnal kiváltotta a körülményeket

nem ismerők, a korábban visszautasított és ezért sértett szerzők, az egyébként is számtalan feszültséget hordozó kortársak haragját. Személyes hiúságok és bosszúálló szenvedély hömpölygött a Nemzeti Színház igazgatója, valamint a darab szerzője körül. A Zichy János–Lovászy Márton váltásra október 31-én került sor. Az új Károlyi-adminisztráció nyilván nem rátermettség-romboló ügyekkel akart elsősorban foglalkozni, de Hatvany – későbbi elbeszélése szerint⁹ – megkereste Lovászyt, aki bevallása szerint nem olvasta Szomory darabját, hogy eloszlassa azzal kapcsolatos aggályait. Érvei között az is szerepelt, ha a korábban kihagyott, a Habsburgokra vonatkozó mondatok visszakérülhetnének, az még jobban kidomborítaná „a darabnak ez időkhöz méltó, jakobinus szellemét”. A miniszter ezek után felhatalmazta Hatvanyt, hogy beszéljen Szomoryval és Ambrussal, s folytassák tovább a *II. József* előadásait. A Pesti Napló tulajdonosa november 11-én tárgyalt is Szomoryval. Ambrus azonban csak a sajtóból tudta meg, hogy a színdarab előadható. A Nemzeti Színház igazgatója azonban óvatos maradt, szintén megkereste Lovászyt, és felajánlotta neki, hogy olvassa el párhuzamosan a nyomtatott szöveget, valamint a rendezői példányt, majd ezek összevetése után döntsön a kihagyott részek visszaállításáról. 11-én este Hatvany ismét beszélt Lovászyval a Belvárosi Színház Herczeg-bemutatóján – amelynek időleges előadás-szüneteltetésére egyébként szintén sor került –, aki elmondta neki, hogy nem fogja akadályozni az előadások folytatását. Hatvany még éjszaka vitte ezt a hírt Ambrusnak, ő azonban hivatalos értesítést, megerősítést szeretett volna intézkedés előtt kapni. A másnapi lapokban Ambrust támadó hírek jelentek meg, például a Színpadi Szerzők Egyesülete őt tette felelőssé a darab szövegének megcsonkításáért.¹⁰ Szomory darabját 15-én elő is adták, de feltehetően a bemutató szövegével, mert néhány nappal később Hatvany ismét írt Ambrusnak:¹¹

Mélyen tisztelt Igazgató Uram!

Mint a Nemzeti úgynevezett Tanács irodalmi szaktanácsosa jelentkeztem tegnap Lovászy miniszternél. Többek között szó esett a *II. József* esetéről.

A miniszter arra kért engem, hogy a darab azokkal a szavakkal, melyeket annak idején az udvari színház kénytelen volt törölni, most újra föl-vétessék a műsorba.

A miniszter fölhatalmazásával vagyok bátor Mélyen tisztelt Igazgató úrnak e sorokat írni, s ugyancsak az ő megbízásából közöltem ebben az értelemben való miniszteri határozatát Szomory Dezsővel is.

Kitűnő tisztelettel maradok Igazgató Uram kész híve

Hatvany Lajos

A színházi előadások világában megjelenő direkt politika a nemzeti kultúra szempontjából központi szerepet betöltő *Bánk bán* előadásait sem kímélte. A Hevesi Sándor által rendezett előadásokat november 1-jén és 16-án is megzavarták. Utóbbi a köztársaság – korabeli párhuzamos szóhasználatban: népköztársaság – kikiáltásának napja volt. Este, az ünnepi előadás negyedik felvonása után a színház egész személyzete elénekelte a *Himnuszt*. A közönség egy része ekkor a karzatról kiabálni kezdett: „Elég volt, gyereünk!” A felháborodásnak és zajongásnak az volt az oka, hogy nem akartak egy „királypárti” darabot nézni. A közönség másik része azonban követelte a befejezést, s a rendezőnek kellett a függöny elé állnia, csendre intenie a jelenlévőket, hogy elhangozhassék az ötödik felvonás is.¹²

Ambrus hagyatékának színháztörténeti kéziratai között hosszú kutyanyelvekre írt naplószerű feljegyzések is találhatók. Nem a gondolatait, reflexióit tar-

talmazzák, hanem azt örökítette meg naptárszerű precizitással, hogy mikor, milyen színházi intézkedésre, megbeszélésre került sor, tulajdonképpen a Nemzeti Színház működésének ügyes-bajos dolgait, mikroeseményeit vetette papírra. A feljegyzések egy része a színészekkel kapcsolatos: „Intézkedtem, hogy Bajor Gizinek elvigyék a *Fehér nász*¹³ sűgópéldányát” (1918. október 26.). „Ivánfi Jenő jelenti, hogy Jászai Mari 5-6 napig nem akar próbálni. Kértem, telefonozza meg Jászainak, hogy jöjjön el a próbákra, mert különben nagy zavart okoz a színháznak” (1918. október 28.). Ugyanazon a napon „Odry Árpád kész a Várszínházban¹⁴ fellépni 70 K föllépti díj és 10 K kocsipénnel. Kértem a *Bagatelle* elolvasását és hogy válasszon Gilbert és Jincour szerepe közül.¹⁵ Kijelenti, hogy senkinek se szólt, legkevesbé a Szomoryaknak arról, hogy VIII. Henrik szerepe alól fölmentését kérte.” Valamint: „Bajor Gizi kész a Várszínházban föllépni 42 K föllépti díjért és 10 K kocsipénnéért. Jelenti, hogy örömmel játssza el a *Fehér nász* Simone szerepét.” „Márkus Emília várszínházi fellépésért 100 K-t kér. Néhány nap múlva végleges választ ígér” (1918. november 8.). A Drakula filmszerepében nagy külföldi karriert befutó Lugosi Béla ekkor még a Nemzeti Színház tagja volt, róla ez olvasható november 9-én: „Kész a Várszínházban fellépni 24 K fellépti díjért és 10 K kocsipénnéért.”

Szó esett természetesen az előadásokról, a szerzőkről és a szerzői jogokról is. „Bálint Lajos jelenti, hogy: 1.) a Vígszínház lemond *A sötétség országáról*,¹⁶ ha visszatérítjük a 400 K fordítói díjat, 2.) hogy Szabó Endre ugyancsak 400 K-t kíván *A sötétség országa* átengedéséért, 3.) hogy az előadási jog Szabó Endréé, aki ezt Tolsztoj egy levelével tudja bizonyítani” (1918. október 26.). Hatvany október 22-i, „hibban”-ásokat tartalmazó darabjáról ezt jegyezte fel: „Hatvany Lajos báró. Közöltem vele, hogy darabját ebben a szezonban már nem adhatom elő, mert lehetetlenné teszik ezt korábban vállalt kötelezettségek és annak szüksége, hogy külföldi darabot is adjunk. De ha a darabot nálam hagyja, változtatásokat kérnék tőle – amelyeket egy hónap múlva együttesen beszélünk meg – úgy az apró részleteket (Fényes L., munkapárt stb. emlegetése) mint a háborús vonatkozásokat (részben máris elavult dolgokat) illetőleg, de a szerelmi dráma tekintetében is, mert itt is enyhíteni kellene a nyerseségeken. Azt felelte: meg fogja kérdezni a Vígszínháztól, hogy ott nem adhatják-e elő darabját még ebben a szezonban. Ha nem, a darabot visszahozza. Egyelőre a nálam hagyott példányt Csathó Kálmánnal kívánta elolvasatni és Csathó Kálmán a kéziratot tőlem át is vette” (1918. november 2.). Csathó három nappal később visszavitte Ambrusnak a kéziratot, aki ezt a tényt fel is jegyezte, de gondosan elkerülte, hogy a véleményét is megörökítse. Megtette azonban helyette a Színházi Élet névtelen cikkírója, aki a nyár folyamán több íróval beszélgetett. Hatvany akkor éppen egy négyfelvonásos darabon dolgozott – ezt küldhette Ambrusnak –, már csak az utolsó rész volt hátra, csak hogy nagyon akadályozta a folytatásban a publicisztika- és a tárcaírás. Egyébként „A darab nagyon érdekes, két pár szerepel benne. A csapodár férj a hűséges feleséggel és a hűséges férj a csapodár feleséggel. [...] az egyik felvonásnak olyan eredeti milliője van, ami még nem volt magyar színpadon.”¹⁷

És helyt kapott a politika is: „(a forradalom napja) Bánffyánál, Az Estnél, a Városházán, ismét Bánffyánál” (1918. október 31.). „Bánffy Miklós gf. előtt letettem az esküt”¹⁸ (1918. november 5.). „Ivánfi Jenő.¹⁹ Kijelentettem neki, hogy a sociétaireségre vonatkozó tervet se megvalósíthatónak, se helyesnek nem tartom. Nem hiszek a lehetőségeiben, mert miután az állam évekig százezreket fizetett rá a színházra, aligha kaphatják meg ezt ajándékba. De föltéve, hogy az állam, meg-

szüntette a szubvenciót, odaadná a színházat a színészeknek, hogy csináljanak vele, amit akarnak, hogyan fedeznék az esetleges veszteséget? Helyesnek pedig azért nem tartom a tervet, mert a sociétaire-ség mindig csak bajokat csinált, a Comédie-ben is. A darabok megváltoztatását, a műsor összeállítását, a pensionnaire-ek szerződését, a személyzet foglalkoztatását, a fizetésemeléseket stb. hogyan intézze egy színészekből álló tanács, amelyben mindegyik a maga színészi szempontjából nézi a dolgokat? Ez csak örökös vitával járhat; színházat csak egy fej vezethet. / Ha a Nemzeti Színház tagjai fölkeresnek s szóval fejezik ki azt a kívánságukat, hogy tegyem magamévá a törekvésüket, közölni fogom velük: engem – bár jól ismerem e kérdés történetét – meg lehet győzni, de ha ezt akarják, fejtsék ki írásban: hogyan képzelik a dolgot? Annak, amit akarnak, adják elő a részleteit. Memorandumokra majd meg fogom tenni a megjegyzéseimet, ugyancsak írásban, akár nekik, akár a miniszternek. Egyelőre azonban idő előtti volna a vita; majd ha rend lesz, vitakozhatunk erről is” (1918. november 6.). „Falus Iván & Comp., a Színésznövendék Szövetség héttagú küldöttsége. Követelőző hangú ultimátumokra, amelyet Falus felolvas s amelyben »kívánság«-uk teljesítésére 18-ig adnak terminust, kijelentem, hogy csak kérésről lehet szó, nem kívánságról, de ha kérésüket írásban beadják, közölni fogom ezt a főigazgatóval s feleletéről majd Tóth Imre igazgató úr útján fogom őket értesíteni, egyéb mondanivalóm nincsen” (1918. november 14.). „Chmilevsky Endre.²⁰ Hozzárul, hogy minisztériumi, esetleg miniszteri helybenhagyás nélkül állapítsuk meg a színinövendékek díjazásának fölemelését, annak a generális fölhatalmazásnak alapján, amelyet a főigazgató Lovászy Közoktatásügyi minisztertől kapott” (1918. november 15.). Ugyanezen a napon Ambrus „igazgatóként” is megnyilvánult: „Beregi Oszkár és Kürti József. Közöltem velök, hogy holnap, a köztársaság kikiáltása alkalmával rendezendő előadáson szavalniok kell. Kürtinek átadtam a Szép Ernő versét tartalmazó füzetet.”

A Bánffy Miklós előtt letett eskü hűségeskü volt az őszirózsás forradalom mellett. Bánffy néhány nap múlva lemondott, a Nemzeti Színház igazgatója pedig gyakorlatilag védernyő nélkül maradt. Közvetlen felettese ezután a művészeti irányítással foglalkozó aktuális miniszter lett, ami önmagában közelebb hozta a színházhoz a napi politikát.²¹ A közviszonyok változásának hatására a Nemzeti Színház színészeinek egy része mintegy önigazgató színházat kívánt, Ambrus november 6-i feljegyzéseiben foglalta össze ezzel kapcsolatos véleményét. Erőteljesebb és erőszakosabb követelés volt a színinövendékek fizetésemelési igénye, amit a hangnem ellenére házon belüli döntéssel orvosolt. S ahogy már volt róla szó, november 16-án a *Bánk bán* díszelőadásával köszöntötte a Nemzeti Színház a köztársaságot. Bevezetőként Beregi Oszkár Petőfi Sándor *Föltámadott a tenger*, Kürti József pedig Szép Ernő *Imádság* című versét adta elő.

Az 1918–1922 közötti években négy hatalom és három hatalomváltás követte egymást, mindegyik elkülönült kulturális preferenciákkal és tiltásokkal, amelyek közül az időben következők élesen szemben álltak az előzővel vagy az előzőkkel. A politika művelőinek emellett személyes igényei, valamint különféle protezsáltjai is voltak. A társadalmi és ideológiai váltások pedig nyomot hagytak a szerzői frusztrációkban. A színházi iratok között Ambrus kézírásával fennmaradtak olyan levélfogalmazványok is, amelyeket titkára a nevében fogalmazott olyan ügyek válaszáként, amelyekből személyesen távol akart maradni. Mint például a következő:²²

A Nemzeti Színház igazgatója megbízott, hogy közöljem a Tanár Úrral a következőket:

A Nemzeti Színházba évente sok száz előadhatatlan darabot nyújtanak be s a Nemzeti Színház igazgatójának nem kötelessége, hogy e munkálatok szerzői számára részletező bírálatokat írjon. Ha a darabot nem találja elég jónak arra, hogy a Nemzeti Színházban bemutassa s ezt közli a szerzővel: ebben a tényben már benne foglaltatik az „indokolás”. Akkor is, ha a szerző mások dicséreteire hivatkozik, mert a balsikerért való felelősség a Nemzeti Színház igazgatóját terheli és nem a felelősség nélkül dicsérgetőket. A Tanár Úr < telhát >|: tehát :| semmit se „követel”-het a Nemzeti Színház igazgatójától, aki csak ennek megállapítására szorítkozik, szemben a Tanár Úr kifakadásával.

Kiváló tisztelettel

Cz. B.

A tanácsköztársaság alatt az ideológia egyik terepe a lelkesítés lett. Például április 5-én Vöröskatona-esteket tartottak a színházakban. A műsoron lévő színművek előtt alkalmi verseket és darabokat adtak elő. Az egyes színházakban a belpolitika szereplői tartottak nagy hatású lelkesítő beszédeket, a Nemzeti Színházban aznap éppen Rákosi Mátyás népbiztos.²³ A közoktatási népbiztos – Lukács György – kinevezte „tanuló rendezőnek”, azaz segédrendezőnek Mácza Jánost. Május 16-án bemutatták Pogány Józsefnek – szintén népbiztos – *Napoleon* című darabját, amelynek bemutatóját a szerző már az előző évben is kezdeményezte, akkor még sikertelenül. Címszerepét Ódry Árpád játszotta, rendezője Hevesi Sándor volt. Nem sokkal később már csak ennek, illetve Mikes Lajos egyik darabjának az előadását engedélyezték.

Az 1919. augusztus 1-je után kibontakozó és megszilárduló hatalom ugyancsak figyelmet fordított saját kulturális hátterének kialakítására. A vallás- és közoktatásügyi miniszter például így:²⁴

Igen tisztelt Igazgató Úr!

Felhívták figyelmemet Jeszenszky Gyulának a „Gyermek” című színdarabjára, amely Igazgató Úrnál van benyújtva előadásra.

Arra kérem Igazgató Urat, szíveskedjék engem a darab kvalitására nézve tájékoztatni.

Őszinte tisztelettel vagyok kész híve

Huszár

A hadügyminiszter pedig így:²⁵

TISZTELT BARÁTOM!

Az igen tehetséges, kitűnő drámai színésznő, Gömör Vilma, Körmendy Kálmánnak, a Belvárosi Színház művészenek a felesége a Nemzeti Színháznál szeretne alkalmazást kapni.

Az említett színésznőt nagybecsű, jóindulatú figyelmedbe a legmelegebben ajánlom.

Hazafias üdvözlettel:

Friedrich

Majd a miniszterelnökké vált korábbi miniszter így:²⁶

E sorok átadójának, sógoromnak színdarabját meleg figyelmébe ajánlom. Nagyon szeretném, ha valamiképpen sikerülne e – szerintem – kétségtelesen nem értéktelen munka színre hozatala.

Szíves üdvözlettel tisztelő híved:

Huszár

Jeszenszky Gyula említett darabját nem mutatta be a Nemzeti Színház.²⁷ Gömör Vilma novemberben a Muskátli Kabaréban lépett fel, 1921-től lett a társulat tagja. Huszár Károlynak halotti jelentése szerint három sógora volt: Pápay Jenő, Fitz Arthur és Hauck János. Hogy melyikük színdarabját ajánlotta, nem tudni, talán az Ambrus-hagyaték még feldolgozás alatt lévő része válaszol majd erre a kérdésre.

Érdekesen alakult Pekár Gyula kapcsolata a Nemzeti Színházzal. Ambrus megjelent levelezéskötetében 1919 augusztusa előtt csak közvetetten említi nevét egy-két levélíró. Amikor 1919 augusztus végétől november végéig tárca nélküli miniszter, illetve ugyancsak ez év augusztusától 1921 júniusáig vallás- és közoktatásügyi államtitkár lett, feltehetően szerette volna a Nemzeti Színház deszkáin is bizonyítani rátermettségét. Pekár Schöpflin Aladár későbbi írása szerint: „A kielégítetlen becsvágy hőse és áldozata volt.”²⁸ Be is nyújtotta *Danton* című színdarabját, nem törődve azzal, hogy az intézmény vezetője összeférhetetlennek találta állami színházban állami vezető darabjának előadását. Fontosabb volt azonban ennél, hogy maga a szöveg is számtalan sebből vérzett, ahogyan ez Ambrus rövid bírálatából kiderül:²⁹

Danton. Dráma 5 felv., írta Pekár Gyula

A jeles író legkevesébé sikerült munkája, szinte: eltévelyedése.

Hogy a francia forradalom leghíresebb alakjai se voltak nagy emberek, csak kis martalócok, akik több vagy kevesebb képmutatással igyekeztek a maguk javára fordítani azt a világtörténelmi pillanatot, amelyben a tömeg tudatára jutott a hatalmának s megrészegevedve élt vissza ezzel – ezt sikeresen lehet vitatni. De azt már nem lehet komolyan bizonyítgatni, hogy a forradalomnak ezek a híres alakjai csak operettfigurák voltak.

Pekár Gyula – alighanem szándéka ellenére – operettfigurának tünteti fel Dantont. Az ő Dantonja: csupa nagyzási hóbort, gyerekes elbizakodottság és gyerekes rövidlátás, szélkakasszerű ingatagság, komédiás póz és az a szavalgató mánia, melynek legnagyobb gyönyörűsége: a saját hangja zengedezését hallgatni és ettől mámorba esni.

Az I. felvonásban, ahol feleségének a ravatala mellett ágál és henceg, végül pedig felesége holttestétől engedelmet kér arra, hogy újra megházasodhassék és aztán lelkesülten adja tudtára már várakozó választottjának, hogy a halott megadta neki ezt az engedelmet – nemcsak visszataszítóan gyűlöletes, hanem nevetséges is. III. felvonásbeli megtérése, vagyis kellően meg nem magyarázott Pálfordulása, IV. felvonásbeli hetvenkedő gyámoltalansága és V. felvonásbeli küzdelme – amelyben előbb ügyetlen prókátornak és ügyetlen komédiásnak, aztán szájas pozórnek mutatkozik – mind csupa szárnalmas szereplés. Ennek a hatását nem enyhítheti, hogy a szereplők egyik tömege folyton magasztalja Danton nagyságát és a szerző is mindig azt erősítgeti, hogy ez a Danton pedig különben

igen nagy férfiú. Mert mindaz, amivel ez a tisztelet igazolható volna, nemcsak hogy a színpalak közt marad, hanem, minthogy a mese során nem is hallunk róla, elképzelhető se volna a história ismerete nélkül.

A szerkezet se szerencsés. „Képek a világtörténelemből” vagy öt részre osztott s beszélgetésekben előadott krónika, de nem igazi dráma ez.

Nagy sajnálatomra nem ajánlhatom előadásra. Sokkal inkább a szerző kiváló írói egyéniségét és sikereit, semhogy elhallgathatnám azt a meggyőződésemet, hogy ezzel a munkájával nem szaporíthatja a sikereit. De azt hiszem, a szerző elbírja a teljes őszinteséget.

A. Z.

A *Dantont* ennek ellenére némi szerzői változtatás után 1920. november 5-én mégis bemutatták, főbb szerepeit Ivánfi Jenő és Bajor Gizi játszották. Előtte a szerző arról nyilatkozott, hogy darabját nyolc évvel korábban írta, s hosszú ideig íróasztala fiókjában feküdt. Néhány mondattal később pedig ez olvasható: „egyes részleteiben megdöbbenő a hasonlatosság a magyar rémuralom idejével”.³⁰ Felvetődhet a kései olvasóban, vajon Pekár már 1912-ben előre látta, milyen lesz 1919-ben a „magyar rémuralom”? Az államtitkár emellett különféle igények közvetítőjeként is fellépett: hol diplomáciai udvariaskodások terepévé tette a színházat,³¹ hol közvetítette egyes színésznők próbajátékára vonatkozó kívánságaikat,³² máskor pedig ordas(sá váló) eszmék szerveződését kívánta elősegíteni ideologikussá formált előadással.³³

Tisztelt Barátom!

Értesültem, hogy Graziani tábornok és a francia misszió óhajának megfelelőleg a Nemzeti Színház jövő héten a Tartuffe-öt adja elő.

Légy szíves, értesíts engem az előadás napjáról, hogy a kormánykörök figyelmét az előadásra idejében felhívhassam, és hogy az egyes kormányférfiaknak megfelelő páholyok lefoglalhatók legyenek.

Igaz tisztelettel kész híved

Pekár Gyula

Tisztelt Barátom!

Figyelmembe ajánlották Lányi Lulu kisasszonyt, mint kiválóan tehetséges színésznőt. Felkérlek, szíveskedjél nevezettnek módot adni arra, hogy az általad kijelölendő szűkebb színházi szakértőknek próbajátékon bemutatkozhasssék.

A pórbabemutakozás [!] eredményéről légy szíves engem értesíteni. Szívélyes üdvözléttel igaz híved

P. s. A miniszter úr melegen érdeklődik iránta!

Igen tisztelt Barátom!

Felkérlek, szíveskedjél intézkedni, hogy a rövid úton már közölt alkalomból folyó hó 8-án az Árva László előadására 200 személy ingyenes elhelyezéséről gondoskodás történjék olyképpen, hogy megfelelő számú páholy, földszinti zsöllye, illetve támlás- és erkélyszék kivétessék az előadásra kerülő jegyek közül és az előadást megelőző hétfőn a miniszterium művészeti ügyosztályába beszállíttassék.

Egyúttal szíveskedjél intézkedni arra nézve is, hogy Bakó László, a Nemzeti Színház örökös tagja ugyanezen estén, előadás előtt a függöny elé lépjen, és az itteni részről felülvizsgált prológot előadhassa.

Szíves köszöntéssel igaz híved

Pekár Gyula
államtitkár

1918. november közepétől, a belgrádi fegyverszünet aláírásától a világháborút Magyarország számára is lezáró békekötésig antantmissziók tartózkodtak Budapesten. 1919. november közepén a román csapatok elhagyták Budapestet, Horthy Miklós nemzeti hadserege az első levél keletkezésekor már másfél hónapja bevonult a fővárosba. A belpolitikai helyzet azonban még nagyon ingatag volt, amit elsősorban az előre nem látható béke bizonytalansága, valamint a hatalomra került politikai erők revans- és bosszúvágya okozott. Nem csoda, hogy a november 6-i Molière-darab túlnőtt az előadáson, s a kettős hatalmi tényező kölcsönös tiszteletköreire adott lehetőséget:³⁴

A *Tartuffe* tegnapi előadásán Franchet d'Esperay és Graziani tábornokok, valamint Fatou admirális teljes kíséretükkel jelentek meg a Nemzeti Színházban. A generálisok páholyával szemben József főherceg és fia hallgatták a stílusos előadást. A kormány képviselőjében Huszár Károly miniszterelnök, Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter, Pekár Gyula államtitkár és ifj. Wlassics Gyula báró, miniszteri tanácsos jelentek meg. A tábornokok minden felvonás után élénk tetszésüket fejezték ki a Nemzeti Színház művészeinek, s mikor Pekár államtitkár a kormány nevében tisztelgett a páholyukban, legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak a magyar előadás nivójáról és a rendezés stílusérzékéről. A harmadik felvonás után Franchet d'Esperay és kísérete viszonzották Pekár Gyula látogatását. A tábornok megbízta Traimont gróf őrnagyot, hogy a Nemzeti Színház művészeinek adja át legmélyebb elismerését. Az üzenetet átadták Ivánfi Jenőnek, ki a *Tartuffe* fordítója, rendezője és egyben megszemélyesítője volt, és mind a három feladatot egyformán jól oldotta meg.

A második levélben említett Textorisné Lányi Lulu ebben az időben a Területvédő Liga országjárásán vett részt, műsorszámá irredenta versekből állt. Feltehetően a próbameghallgatásra sor került, azonban nem lett a Nemzeti Színház tagja. A Pekár által említett miniszter a főnöke, Haller István volt, hogy tényleg érdeklődött-e, vagy a levélíró csupán nyomatékul hozta Ambrus tudomására, nem tudni. A harmadik levélben említett alkalom az Ébredő Magyarok szélsőjobboldali, fajvédő szervezet elnöki konferenciája volt, amelynek második napján, szeptember 9-én este a résztvevők megnézték Herczeg Ferenc darabjának díszelőadását. Pekár semmit sem akart a véletlenre bízni, az előadás előtt felolvasandó prológ szövegét is ellenőriztette. Bakó László azonban a napilapok szerint két verset adott elő, igaz, azokat „meleg, hazafias érzéssel”.

1920 márciusában a kultusztárca létrehozta a Magyar Országos Színművészeti Tanács nevű szervezetet, amelynek az lett a feladata, hogy politikai-ideológiai szempontok figyelembevételével segítse a nemzeti és erkölcsi megújulás érvényre jutását a darabválasztásban. Azonban kimondva-kimondatlanul Ambrus korábbi döntéseinek hatására jött létre, mintegy bíráló-engedélyező hatóságként.

Két évvel később Pekár azzal indokolta a Tanács felállítását, hogy 1919 végén, 1920 elején az előadott darabok nem voltak méltók a nemzeti színjátszás hagyományaihoz, s ezen a gyakorlaton változtatni kellett.³⁵ Ambrus ekkor egy listán összegezte az 1919. októberi szezonnyitás után előadott drámákat, színműveket: Katona, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Jókai, Szigligeti, Mikszáth, sok Herczeg, Gárdonyi, Szomory, sőt maga Pekár is szerepelt mások mellett a magyar szerzők sorában, míg a külföldi szerzőket többek között Shakespeare, Molière, Ibsen, ifjabb Dumas, Hauptmann képviselték.

Néha azonban mintha az államigazgatás magas polcain ülők is belefáradtak volna a lelkes, önjelölt, ám amatőr szerzők munkáiba. Ifjabb Wlassics Gyula például 1921. január 21-én ezt írta Ambrusnak: „Zadravecz püspök is színdarabot írt, én már olvastam. Mellékelve oly kéréssel küldöm, szíveskedjék mielőbb a Tanácshoz juttatni, melynek ítéletében bízom.” Zadravecz István tábori püspök darabja beleillett az akkori fősodorba, címe: *Kapisztrán*. Március 24-én – talán már a Színművészeti Tanács véleményének hatására – ezt nyilatkozta: „a darabom voltaképpen még nem is kész. Csak nagy vonásokban, egész darabosan, vázlat-szerűen van meg, hogy úgy mondjam, inkább a lelkemben, semmint papíroson”.³⁶ A Nemzeti Színház természetesen nem tűzte műsorára, előbb egy gyöngyösi iskolai ünnepélyen, majd október 6-án adták elő a Fővárosi Nyári Színházban.

A Nemzeti Színház vezetése persze kellemes pillanatokat is hozott, ahogy az alábbi sorok is mutatják:³⁷

Kedves Igazgató Úr,

engedje meg, hogy férjemmel én is megköszönhessem azt a sok jót, ami Mohács előadása alkalmából öntől ránk áradt! –

Szokás hinni, hogy a szerzők darabj[á]t színre vitelekor kínpadra viszik – itt épp az ellenkezője történt. Minden szereplője épp az volt, akire vágyott – a próbákról mindig elégedetten jött haza – minden nap meghozta neki az örömet – „ma lenn volt Ambrus is a próbán” – „Jászai olyan, mint egy Niobe!” – „Olyan kedves, meleg, hízegő hang nincs több, mint a Bajor” – „Abonyi minden várakozásomat felülmúlja, soha jobb Lajost kívánni se tudnék” – „Gál – Pethes – Gyenes – Mihályfi – de a fiatalja is mind a legjavát adja annak, amire képes és Hevesi – az csodát mível – minden egyes szereplőbe beleszuggerralja a szeretetet, amellyel ő a darab iránt viseltetik – és milyen csodaszép templomot csinált” s.a.t.

Ezt a nagy örömet mind csak Önnek köszöni – pedig a sok hízegő érzés között bizonyára legbecsesebb előtte az a tudat, hogy ön – épp ön, a kritika mestere – találta darabját jónak.

Hálás köszönet mindezért. A legnagyobb tisztelettel mindig híve

Voinovich Gézáné

Voinovich Géza *Mohács* című darabjának bemutatója 1922. január 18-án volt, az előadást Hevesi Sándor rendezte; beleillett az akkori kortárs szerzők magyar történelmi ihletésű darabjai közé, amelyeket más és más módon, de egyformán a veszteségtudat inspirált. Az előadásnak a közönség előtt és a kritikusok tollán is sikere volt. A levél hangnemének hátterében azonban több érzélem van, mint amennyi a szavakból első olvasás után kiderül. Szalay Gizella első férje ugyanis Arany László volt, Ambrus közvetlen főnöke a Földhitelintézetben. Ismeretségük

az 1880-as évek elején kezdődött, Arany László segítette fiatal beosztottját az irodalmi pálya elején, Ambrus pedig viszonzta ezt Arany János műveinek rendezésével, kiadásával. Majd nem sokkal később hasonló módon ő pártfogolta a figyelmébe ajánlott Voinovich Gézát, akivel együtt szerkesztették a Révai Klaszikus Regénytár című sorozatát. E néhány sor egyébként azt is cáfolja, hogy Ambrus soha nem járt próbákra, vagy ha igen, akkor is a nézőtérrel szembe fordított arccal nézte volna a színészek játékát.

1922 első negyedéve azonban már Ambrus végjátzmája volt a Nemzeti Színházban: színházvezetői, előadás-választási elveit, értékrendszerét elsodorta a történelem. A világháború után megkopott a szövegközpontúság szerepe, mert helyébe lépett a kommunikációban sokkal gyorsabb és hatásosabb, jobban manipulálható látvány. Az ellentétes politikai szélsőségek felvonulásai, gyűlései, egyenruhái, a színpadokon az elsősorban a direkt érzelmi ingerekre törő dramaturgia. A dráma, színdarab textusa másodlagos lett, irodalmilag értékelhetetlen anyagból is lehetett hatásos produkciót rendezni. Ez színházi viszonyok között a rendezői színházat jelentette, a politikában pedig az ideológia hangsúlyozott jelenlétét. Mindez persze nem történt volna így a közönség összetételének, befogadói elvárásainak megváltozása nélkül, ha nem alakul ki a századforduló után felnőtt új generáció világvéleményében a megértés–szórakozás/kikapcsolódás skáláján a csúszka tartós elmozdulása az utóbbi felé.

Ambrus színházi pályájának valójában ez jelentette a befejezését, nem a miniszterváltást követő intézkedés, illetve válaszként lemondása 1922 júliusának közepén, egy évvel kinevezésének vége előtt. A Budapesti Hírlapban többek között ezek a sorok jelentek meg róla:³⁸

Mikor most pár sorban elbúcsúzunk Ambrus Zoltántól, meg kell írunk, hogy az ő személyében egyik legképzettebb esztétikusunk és legkiválóbb írónk ült a Nemzeti Színház igazgatói székében. Dramaturgiai tanulmányaiból sokat tanultunk mindannyian, akik kritikával foglalkozunk. Regényei, elbeszélései a magyar irodalom büszkeségei maradnak minden időn át. Hogy a Nemzeti Színház az ő vezetése alatt nem vette azt a lendületet, amelyet joggal reméltünk volna, annak oka nem az ő személyében keresendő. A legsúlyosabb politikai és gazdasági viszonyok között vette át a Nemzeti Színház vezetését. A Károlyi-korszak, a kommün, a kurzus mind belegázolt a művészet szuverenitásába és összeviszta a Nemzeti Színház repertoárját. A Színművészeti Tanáccsal Ambrus Zoltán nem tudott harmóniában dolgozni. Az utóbbi években tragikus csapás is érte, elvesztette azt a kiváló, nemeslelkű asszonyt, aki életének erőssége és támasza volt. Elfáradt, elkedvetlenedett a meddő küzdelemben, amelyet a sok balkörülménnyel vívott. A színház pedig rohant lefelé, már-már azt hittük, a végleges anarchia felé. Most, hogy Ambrus Zoltán elhagyja az igazgatói széket, elfoglalja ismét méltó pozícióját az irodalomban, gazdagítva azt továbbra is értékes munkásságával.

A címben említett mondatot egyébként Klebelsberg Kunó nyilatkozta, amikor a sajtónak Ambrus Zoltán leváltását megokolta. Az indok igazságtalanságát differenciálatlansága mutatja, mert azt lehetett volna kifogásolni, hogy Ambrus viselkedése ezt vagy azt az érdeket sértette, de kétségbe vonni, hogy nem ért a színházhoz, előítéletes véleményre mutat. A politika és a művészetek találkozása ritkán üdvözítő az utóbbira nézve. Ambrus a háború előtti, a maga nemé-

ben liberális magyar társadalom kinevezettje volt, akire 1922-ben már nem volt szüksége a más értékek, elvárások és kényszerek szerint formálódó magyar kultúrpolitikának.

JEGYZETEK

- ¹ AMBRUS Zoltán, *Háborús jegyzetek, 1914–1917*, összegy., bev. BUDA Attila, szerk., jegyz. BUDA Attila, FARKAS Charlotte, Napkút, Budapest, 2021, 479 [5].
- ² Ambrus Zoltán levelezésének 1963-as kiadása csak erősen válogatva tartalmazza a gratulációkat, a hagyatékban a közlteknek sokszorososa található.
- ³ Csáth Géza – Ambrus Zoltánnak, Székesfehérvár, 1917. március 10.
- ⁴ *Mije lehetek én önnek? Ambrus Zoltán és Jászai Mari levelezése, 1885*, összegy., s. a. r., bev., jegyz. kiegészítő részek BUDA Attila, Ráció, Budapest, 2023, 73–82.
- ⁵ Párdány Oszkárné Márkus Emma – Ambrus Zoltánné Benkő Etelkának, Budapest, Hotel Bristol, 1917. március 11.
- ⁶ özv. Terhitz Józsefné – Ambrus Zoltánnak, Komárom, 1918. január 12.
- ⁷ Hatvany Lajos – Ambrus Zoltánnak, Budapest, 1918. október 22.
- ⁸ [Név nélkül:] *Éjszakai rendőrtattak a Nemzeti Színház előtt*, Világ, 1918. október 15., 12.
- ⁹ HATVANY Lajos, *Színházi bonyodalmak II. József császár körül*, Pesti Napló, 1918. november 24., 13.
- ¹⁰ Válogatás az esetet tárgyaló cikkekéből: [Név nélkül:] *II. József császár levétele*, Pesti Hírlap, 1922. november 22., 6.; [Név nélkül:] *II. József császár és a köztársasági kormány*, Az Ujság, 1918. november 22., 9.; [Név nélkül:] *II. József és Ambrus Zoltán*, Budapesti Hírlap, 1918. november 23., 10.
- ¹¹ Hatvany Lajos – Ambrus Zoltánnak, Budapest, 1918. november 22.
- ¹² [Név nélkül:] *Díszelőadás a Nemzeti Színházban*, Budapesti Hírlap, 1918. november 17., 15.; [Név nélkül:] *Miért a Bánk bán?*, Magyar Hírlap, 1918. november 17., 10.
- ¹³ Jules Lemaître darabja, nem adták elő a Nemzeti Színházban.
- ¹⁴ A budai Várszínház, jelenleg Miniszterelnökség, 1870 után a Nemzeti Színház kamaraszínháza volt. Mivel a színészeknek ide utazniuk kellett, a színházi vezetés nem utasított, hanem felkért és anyagiakkal kompenzált.
- ¹⁵ Paul Hervieu háromfelvonásos darabjának 1918. december 20-án volt a bemutatója. Ódry Árpád De Raon Gilbert szerepét játszotta, előtte pedig II. Józsefet alakította Szomoró Dezső színművében.
- ¹⁶ Lev Nyikolajevics Tolsztoj népdramája, a női főszerepet Jászai Mari játszotta volna, de 1922-ig, bár Ambrus végig tervezte, nem mutatták be.
- ¹⁷ [Név nélkül], *Séta az íróasztalok körül*, Színházi Élet, 1918. augusztus 18–augusztus 25, 9.
- ¹⁸ Bánffy Miklós 1912 óta a Nemzeti Színház – és az összes állami színház, valamint a budapesti Operaház – intendánsa volt.
- ¹⁹ Ivánfi Jenő, színész és rendező, 1917-ben Csathó Kálmánnal együtt ő is megpályázta a Nemzeti Színház vezetését.
- ²⁰ Chmilevsky Endre az állami színházak gazdasági vezetője volt.
- ²¹ Ambrus igazgatói tevékenységének árnyalt összefoglalása: FÖLDESDY Gabriella, *Író és színház. Ambrus Zoltán (1861–1932) pályaképe*, Napút-füzetek 134., 2019, 24.; GAJDÓ Tamás: „...az ügy olyan ember kezébe került, aki ért is hozzá...”. Ambrus Zoltán a Nemzeti Színház élén, Irodalomismeret, 2018/1, 63–67.
- ²² Czollner Béla – Lenkei Henriknek, Budapest, 1919. január 23.
- ²³ Az Ujság, 1919. április 6., 7.
- ²⁴ Huszár Károly – Ambrus Zoltánnak, Budapest, 1919. november 16.
- ²⁵ Friedrich István – Ambrus Zoltánnak, Budapest, 1919. december 30.
- ²⁶ Huszár Károly – Ambrus Zoltánnak, Budapest, 1920. január 17.
- ²⁷ Ambrus válaszát, amelyben kételyét fejezte ki a darab alapján a szerző drámaírói tehetségével kapcsolatban, lásd: *Ambrus Zoltán levelezése*, s. a. r., jegyz. FALLENBÜCHL Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1963, 309–310., 484. A válasz is fogalmazványként maradt fenn.
- ²⁸ SCHÖPFLIN Aladár, *Pekár Gyula*, Nyugat, 1937. szeptember, 204–205.
- ²⁹ Erősen javított autográf tintairás.
- ³⁰ [Név nélkül:] *Pekár Gyula – Dantonról*, Színházi Élet, 1920. szeptember 26–október 2., 15.
- ³¹ Pekár Gyula – Ambrus Zoltánnak, Budapest, 1919. december 31.
- ³² Pekár Gyula – Ambrus Zoltánnak, Budapest, 1920. január 12.
- ³³ Pekár Gyula – Ambrus Zoltánnak, Budapest, 1920. szeptember 3.
- ³⁴ [Név nélkül:] *Franchet d’Esperay a Nemzeti Színházban*, Magyarország, 1920. január 7., 8.
- ³⁵ [Név nélkül:] *A kultuskormány megvédi a Színművészeti Tanácsot*. [...] *Pekár Gyula nyilatkozata*, 8 Órai Ujság, 1922. március 19., 3.
- ³⁶ [Név nélkül:] *Kapisztrán János. Zdravetz püspök színdarabja*, Az Újság, 1921. március 24., 3.
- ³⁷ Voinovich Gézáné Szalay Gizella – Ambrus Zoltánnak, Szerda [1922. január 18–19.].
- ³⁸ D. L. L., *Ambrus Zoltán megvált a Nemzeti Színháztól*, Budapesti Hírlap, 1922. július 14., 7.